

8.

A kérdés: (hogyan) készítsünk furcsa szótárakat?

CSÜRY ISTVÁN

Bevezetés

Tanulmányomban a fogalmi sémák (tudáskeret, forgatókönyv) tezaurisztikus reprezentációjával kapcsolatos elméleti és gyakorlati kérdéseket vizsgállok; ezekből kiindulva a kutatási irányok közül a szakterületi tezaurszok és a parciális lexikológiai modellek kidolgozását emelem ki, végül pedig az utóbbi probléma megvilágítására egy példaelemzést mutatok be.

A címhez két megjegyzés kívánkozik. Egyrészt az, hogy a kérdésföltevés bizonytalansága a kérdésre adható válasz bizonytalanságát, vagy inkább összetett voltát tükrözi. Másrészt pedig az, hogy amiképpen a „közönséges” szótárak csak korlátozottan alkalmasak a fogalmi sémák elemzésének céljaira, ugyanúgy nem felelnek meg a tezaursz-jellegűek a nem szakképzett felhasználó hétköznapi céljaira, aki — tapasztaltuk — így egyszerűen csak „furcsának” tekinti (tekinténé) őket (s ennek a szótárkészítésre messzemenő következményei vannak).

A tanulmány első részében egy ilyen „furcsa” szótár, illetve az azt létrehozó lexikológiai elmélet bizonyos sajátosságaira irányítom a figyelmet, s ehhez kapcsolódóan a szótári keretek korlátainak a fogalmi sémák terjedelmével való kibékíthetőségét vizsgálom.

1. A magyarázó-kombinatorikus lexikológia és a fogalmi sémák reprezentálásának általános/elméleti kérdései

Az elnevezés a saját (tükör)fordításom a francia *lexicologie explicative et combinatoire*-ból, mely Igor Melcsuk és kutatótársai terminusa. A kérdéses szótár pedig az általuk készített *Dictionnaire explicatif et combinatoire du français contemporain* (DECFC – A mai francia nyelv magyarázó és kombinatorikus szótára.)

E lexikológiai elmélet számos vonatkozásában alapvető elvekkel szolgál a „közönséges” lexikológiai gyakorlat számára is. Itt most azon elemeit emeljük ki, melyek eszmecserénk központi témája: a fogalmi sémák és azok tezaurisztikus reprezentációja tekintetében leginkább relevánsak (noha a koncepció egésze bemutatható volna, hiszen részeinek és egészének szigorú koherenciája a lexika tezaurisztikus leírásának mint végcélnak van alárendelve).

A szótár mikrostruktúrájának (azaz a definícióknak) a szintjén először is a propozíciós forma szabályára kell rámutatnunk. Hogy ezt a formális meghatáro-

zások láncolatának idézése helyett könnyen érthető példákkal mutassuk be, vegyük az *álom*, a *vádol* és a *fizet* szavakat. A szótárnak valójában nem ezeket kell definiálnia, hanem az *X álma*, az *X vádolja Y-t Z-vel*, valamint az *X fizet Y-t Z-ben W-nek U-ért* proposíciós formákat. A változók jelei helyett tartalmas szavakat használva ilyen kifejezéseket kapunk:

- (1) *Malacka álma*
- (2) *Othello hűtlenséggel vádolja Desdemonát.*
- (3) *Az orgazda tízezer forintot fizet készpénzben a tolvajnak a lopott holmiért.*

Így a jelentés meghatározása ilyesféle¹ formát ölt:

- (4) *Y/Z tanára (W-ben)* = 'olyan személy, aki hivatásszerűen tanítja Y-t Z-nek (W oktatási intézmény alkalmazottjaként)' pl.: *a számítógépes nyelvészet tanára* (a Debreceni Egyetemen); *a fiam matematikatanára*

Ezeknek az úgynevezett szemantikai aktánsoknak a teljes körű és szigorúan szisztematikus feltüntetése eleve garantálja az elemi fogalmi sémák formalizált megjelenítését a szótárban. Ehhez adódik — még mindig a mikrostruktúra szintjén maradván — az úgynevezett lexikai funkciók módszere, melynek segítségével a szóképzleti elemekhez kapcsolódóan mind a paradigmatis, mind a szintagmatis választási lehetőségek teljes köréről, azaz az egy jelentéstani paradigmába tartozó lexikai elemekhez való viszonyukról, valamint a más lexikai elemekkel való együttes előfordulásukra vonatkozó megszorításokról is képet kapunk. Természetesen a hagyományos szótárak is tartalmaznak szinonimákra vagy kollokációkra és hasonlókra történő utalásokat, de az a következetesen kimunkált, egységes és formalizált módszer, mely a magyarázó-kombinatorikus lexikológia sajátja, minőségileg különböző eredményre vezet. A szótári definíció ily módon mindjárt az egyes lexikai elemekhez kapcsolódó fogalmi sémák reprezentációját is adja.

A szótár makrostruktúrájára vonatkozó felfogás is a szóképzlet tezaurisztikus reprezentációnak kedvez. (Melcsuk et al. 1983: 157 sqq.) A szóképzleti alapegység a jelentés egysége által jellemzett *lexie*², ez lehet lexéma és frazéma is. Mindazok a *lexie*-k, melyeknek 1. jelölője (*signifiant*) azonos, 2. közülük bármelyik kettő direkt vagy indirekt módon jelentéstaniilag kötve van egymáshoz, egy-

¹ Számos formális elem reprodukálásától eltekintettünk. Mellőzzük a nyelvtipológiai sajátosságok formai következményeinek számba vételét is.

² Miután ekvivalens magyar terminusokról nincs tudomásunk, és a különböző francia terminusok szótári megfelelője egybeesik, kénytelenek vagyunk francia terminusokat használni.

egy *vocable*-ba tartoznak. (159) *Szemantikai mezőt* alkotnak azok a *lexie*-k, melyeknek közös — e mezőt azonosító — szemantikai komponensük van. (173) Egy szemantikai mező *lexikai mezeje* mindazon *vocable*-k összessége, melyek alap-*lexie*-i ehhez a szemantikai mezőhöz tartoznak. (176) Ez a hierarchikus, hálózat-szerű rendszer, mely a szemantikai mezők révén (többszörösen is) átfogja a szókészlet egészét, kifogástalan elméleti eszköz a tezaurusz létrehozásához.

Mihelyt azonban „valós” szövegek elemzésével kezdjük vizsgálni a lexikai egységekhez kapcsolódó fogalmi sémák működését az interpretációban, felvetődik a kérdés, hogy hol is van az a „reális” határ, ameddig a nyelvleírásnak, benne a lexikológiának és a tezaurusz-készítésnek el kell (illetve el lehet) mennie ahhoz, hogy a szövegek (netán automatikus) interpretációjához megfelelő támpontot adjon. Ehhez jó példával szolgál a mostani eszmecsereünk gondolatébresztőjének szánt Petőfi-tanulmány. A 19. oldalon ugyanis Örkény: Gondolatok a pincében című szövegének elemzése kapcsán a következőt olvashatjuk:

A szótár természetesen arra se térhet ki, hogy egy szenet (is) tároló pincében patkány is lehet. Ettől függetlenül a pincével kapcsolatos fogalmi sémánk ezeket az ismereteket is tartalmazza.

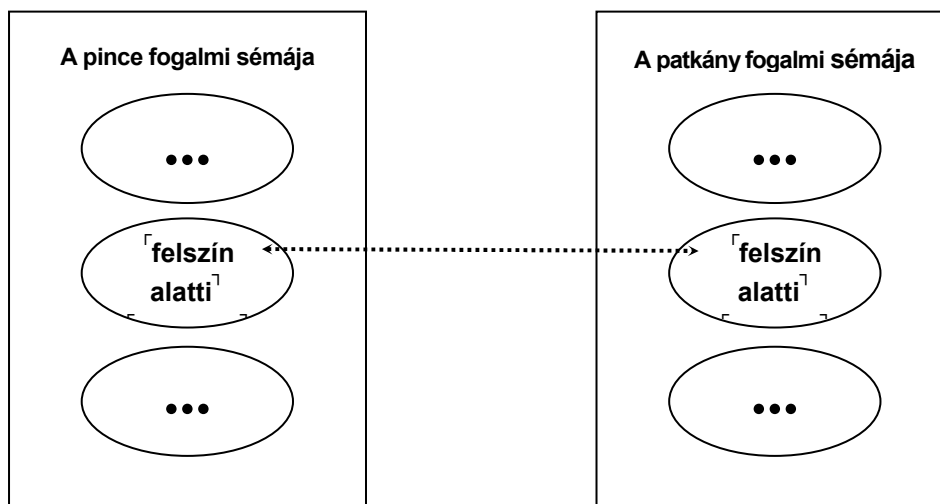
Ez a — helytálló — megállapítás azt vetíti előre, hogy a fogalmi sémák bizonytalanul behatárolható, végtelenbe vesző és — tegyük hozzá — dinamikus, mozgásban lévő mezők, melyek kimerítő leírására tett minden kísérletünk következeképpen eleve kudarcra van ítélve. Talán bele kellene törődnünk ebbe, ám felcsillan némi remény. Az idézett példánál maradván ugyanis észrevesszük, hogy a *patkány* szó szótárban is rögzíthető fogalmi sémája tartalmazza a patkány jellemző élőhelyére, életterére vonatkozó információkat, sokkal inkább inherens módon, mint ahogyan a *pince* fogalmi sémája tartalmazhatná a mindazon élőlényekre vonatkozókat, melyek pincében előfordulhatnak. Lehetséges tehát, hogy a *pince* és a *patkány* asszociációjához egy ésszerű ökonómiával megcsiszolt szótár segítségével is eljuthassunk, az 1. ábrán bemutatott módon.

Jegyezzük meg, hogy ez az egyszerűsített ábrázolás egy lényeges momentumról nem ad számot: arról, hogy a jelzett kapcsolás nem csak közvetlenül, hanem áttételesen, további elemek/sémák közbejöttével is létrejöhet³. A fogalmi sémák tezaurisztikus reprezentációját következeképpen nem úgy célszerű elképzelni, hogy bár egységes kategóriarendszerben leírt, de végső soron egymástól elszigetelt elemek halmazát kapjuk, hanem dinamikus hálózatba foglalt hipertextuális rendszerként⁴. (Itt föltétlenül emlékeztetnünk kell a hipertext alkalmazására a szövegtani vizsgálatok egyéb területein is, amint arról Boda István

³ Melcsuk et al. (1983: 157): *pont sémantique* ('szemantikai híd').

⁴ Erre mintha Petőfi S.—Dobi (2000) is utalna, de nem teljesen explicit kifejtésben, és nem tisztán ilyen értelemben.

Károlynak — részben kutatóprogramunkhoz kapcsolódó — tanulmányaiban olvashatunk). Nyilvánvaló így az is, hogy az ekként felfogott teaurusz adekvát anyagi-formai megjelenése nem annyira a hagyományos, papír alapú könyv, mint valamilyen informatikai eszköz, illetve ilyen eszközök rendszere⁵.

1. ábra

Várható, hogy ez utóbbiak használata esetén inkább lehetséges felhasználóbarát módon megjeleníteni az információkat, de a szigorú formalizáltság miatt még így is „furcsa szótár” lesz a végeredmény. Ezt egyszerű belátni egyetlen példa alapján is: a szavak (pontosabban: a *lexie*-k) nemcsak definiálandó elemek, hanem definíció-összetevők is. Márpedig ha egy jelölő több *lexie*-t is megtestesít, tisztázandó, hogy egy adott definícióban ennek az egyetlen formának a jelenléte melyik *lexie* előfordulásával egyenértékű, s ez olyan formai eszközökkel lehetséges csupán, melyek következetes használata a hétköznapi szótárakban nem szokásos. Vessük össze Melcsuk et al. (1983) példáját annak forrásával. A *Petit Robert* szótárban ezt a meghatározást találjuk:

- (5) HAUTEUR^{I.1} = 'dimension dans le sens vertical, de la base au sommet'.
(= *magasság* = *függőleges irányú kiterjedés, az alaptól a csúcsig*)

Melcsuk et al. (1983) szerint ezt így kellene átalakítani:

- (6) HAUTEUR^{I.1} = 'dimension^{I.2} dans le sens² vertical, de la base^{I.1} au sommet¹'.

⁵ Melcsuk et al. (1983) utolsó fejezete is ebbe az irányba mutat.

A számozás ugyanúgy a *Petit Robert*-ból származik, ahol a kérdéses szavak meghatározásukkor meg vannak ugyan ily módon jelölve, de más definíciók összetevőiként már jelöletlenül fordulnak elő. S ez csak egy a szokványos és a „furcsa” szótárak közti különbségekből.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a fogalmi sémákra és az „intelligens” lexikológiára irányuló általános kutatásnak nemcsak a kategóriákra és a megragadhatóságra kell irányulnia, hanem az önmagukban elképzelt fogalmi sémák elemeinek az egyes lexikai egységek között a leírásban való célszerű elosztására és a hipertextuális hálózat kialakítására is.

2. A tezaurusz-kérdés és a szótárkészítés gyakorlata; az elméleti kutatás lehetőségei

A lexikológiát és a lexikográfiát nem tekinthetjük csak úgy, mint elméleti és alkalmazott kutatást. Tudvalevőleg ez a talán leginkább idő-, munka- és költségigényes nyelvészeti tevékenység, egyúttal pedig azon területek par excellence reprezentánsa, melyek kapcsán a nyelvészet „hasznossága”, gyakorlatbeli hasznosíthatósága felvetődik. A szótárkészítés üzlet, így a szótárkészítésben a tudomány szempontja csak egy a számításba vett szempontok közül. Egy tisztán tudományos inspirációból fakadó lexikológiai projektum kilátásait tehát számtalan tudományon kívüli tényező határozza meg. Kérdés, meddig juthatnának el a magyar szókészlet fogalmi sémák szerinti tezausztikus reprezentációját célzó munkálatok. (Jegyezzük meg, hogy a DECFC is csupán négy megjelent kötettel büszkélkedhet (1984, 1988, 1992, 1999), melyek összesen 510 *vocab*-ot ölelnek fel, s a kitűzött cél inkább kísérleti és elméleti, mint a gyakorlati hasznót célzó.)

A nyelvipart, a lexikográfiát mint üzletet véve speciális tezausztusok elkészítése iránt lehet kereslet, és ez a nyelvészeti kutatás számára is szolgálhat tanulságokkal. Bizonyos szakterületekre, illetve bizonyos felhasználásokra kell gondolnunk. Erre példa az internetes adatkeresést szolgáló alkalmazások fejlesztése⁶ vagy a könyvtári dokumentumkezelés és információkeresés⁷.

Az elméleti kutatás lehetőségei a mondott okok miatt korlátozottak, legalábbis ami az extenzív munkálatokat illeti. Melcsuk et al. (1983: 177) erre nézve általános iránymutatással szolgál:

⁶ A magyar Origó portál is ajánl ilyet a figyelmünkbe, kifejtve, hogy „A tezausztus szavak közötti összefüggéseket tartalmazó szótár, mely ötleteket adhat a minél pontosabb, hatékonyabb kereséshez. Hasonlít a szinonimasztótárra, de annál lényegesen többet tud!” (Bővebben: <http://vizsla.origo.hu/pages/help hogyan7.html>.)

⁷ Mint például az OSzK tezausztusa, illetve annak részállományai. (Bővebben: <http://www.oszk.hu/ujdonsag/tezausztus.html>.)

Egy lexikai mezőnek — **természetétől fogva** — bizonytalanok a határvonalai: számos más lexikai mezőhöz kapcsolódik, melyek maguk is mind számos másikkal kapcsolódnak, és így tovább — olyannyira, hogy lehetséges: a lexikai mezők pókhálóként teljes egészében egybefogják egy nyelv szókincsét. Éppen ez teszi annyira lenyűgözővé, de egyben nagyon nehézé is a lexikológus feladatát: miután nem veheti tekintetbe a szókészletet a maga teljességében, el kell fogadnia a lehető legjobb kompromisszumot, azazhogy töredékes, de kezelhető lexikai mezőkkel kell dolgoznia. Ez az eljárás a már elkészített leírások örökös kétségbe vonását követeli meg az újonnan tekintetbe veendő adatoknak megfelelően.

Mindezekkel a korlátokkal szembe kell néznünk, azonban fontos teendők vannak a főtebb megjelölt általános kutatási célok mellett és azokon belül is. Ezek egyike a parciális lexikológiai modellekre irányuló kutatás. A már idézett Petőfi-tanulmányból is kitűnik (de más szerzőkre és tanulmányokra is utalhatnánk, akár e kötet keretein belül), hogy a fogalmi sémák lexikológiai kezelésére irányuló reflexió középpontjában — mint ahogyan a lexikológiai reflexiók középpontjában általában is — a főnevek állnak, utánuk pedig az igék. Ez a főnév- (és ige-) centrikusság érthető és indokolt is persze, legalábbis részben, azonban (amellett, hogy ezen a téren is bőven van mit vizsgálni) nem volna helyes, ha más lexikai kategóriák kívül maradnának az intenzív kutatások körén.

Különös figyelmet érdemelnek a szövegek interpretálásának pragmatikai dimenziójában szerepet kapó elemek. Nem beszélve arról, hogy már egy főnév köré sem tisztán szemantikai relációi alapján szerveződik valamilyen sajátos fogalmi séma, ki kell emelnünk a fogalmi sémák aktiválásában, interpretációs kezelésmódjában szerepet játszó (nyelvi-lexikai) tényezők vizsgálatát. Más szóval el kell mennünk addig a pontig is, ahol a fogalmi sémák már nem statikus, ko(n)-textustól függetlenül adott szerveződésként, hanem a beszélői és a beszédértelmezői tevékenységben dinamikusan formálódó tudattartalmakként jelennek meg.

3. A fogalmi sémák és a procedurális jelentés

Ha a fogalmi sémák dinamikus viszonyainak, interpretációs kezelésmódjának vizsgálatával kívánunk foglalkozni, a szemantikaiakon túl a pragmatikai jelentéskomponenseket, a denotációs mellett a procedurális jelentést is tekintetbe kell vennünk. Ez utóbbinak az ismérveit Moeschler és Reboul (1994: 27–28) a következőképpen határozza meg:

Van a nyelvileg kódolt pragmatikai információnak egy sajátos kategóriája, melyet az instrukció fogalma takar: **a procedurális információ**. A

procedurális információnak két jellemzője van: nem verikondicionális (nem érinti a mondat igazságértékét), és arra a módra vonatkozik, ahogyan az információt kezelni kell az interpretálás céljából. [...] A procedura fogalmát a konnektorok példázhatják. A konnektorok egyik tulajdonsága, hogy a nyilatkozatok interpretálási módjára vonatkozó instrukcióegyüttest adnak. Ezek a szavak ugyanis semmilyen egyedi fogalomhoz nincsenek társítva.

A procedurális információt hordozó szavakhoz tehát, úgy tűnik, nem kapcsolódnak fogalmi sémák, miután egyedi fogalomhoz sincsenek társítva. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az ilyen szavakra ne kellene figyelemmel lennünk a szövegekben megjelenő fogalmi sémák feltárásakor, illetve e sémák tezaurisztikus reprezentációjakor (a procedurális információ maga is egyfajta *forгатó-könyv* lévén). Hogy miért és hogyan, ahhoz igyekszünk adalékokkal szolgálni a következőkben.

4. A konnektorjelentés mint fogalmi sémák aktiválója

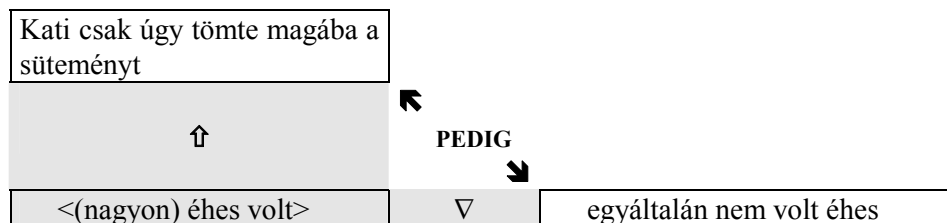
Emlékeztető: a *de*-féle konnektorokhoz kapcsolódó jelentésszerkezetek

Az ellentétet jelző konnektorok egy alapvető — negáción alapuló — jelentésvizonyok különböző felszíni megvalósulásaiban a bennük kódolt procedurális információ révén úgy kapcsolják egymáshoz a szövegösszetevőket, hogy az azokhoz a fogalmi sémák és a világról szóló tudás kereteiben fűződő implicit tartalmak aktiválódnak. Ezekre szükség van a megnyilatkozás koherenssé minősítéséhez, a kommunikációs szándék megértéséhez. E ki nem fejezett tartalmak feltárása nem okoz gondot a következő példákban:

(7) *Kati csak úgy tömte magába a süteményt, PEDIG egyáltalán nem volt éhes.*

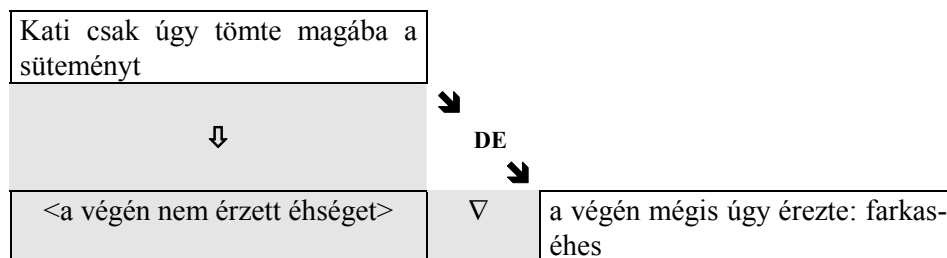
(8) *Kati csak úgy tömte magába a süteményt, DE a végén mégis úgy érezte: farkaséhes.*

Amint a 2. ábra mutatja, 7-ben az ellentét implikáció-tagadásnak köszönhető: ha valaki ételt töm magába, az rendszeren az éhség jele. Ez Kati esetében viszont most nem áll. Látjuk, hogy bináris viszonyban álló, egymást kizáró fogalmi tartalmakra épül az ellentétviszony, s e tartalmak egyike explicite megjelenik. Ezért nevezzük ezt direkt (közvetlenül megjelenő) megengedő ellentétviszonynak. (Az ábrán árnyékolt mezőben a nem explicit tartalmakat/viszonyokat tüntettem fel, az üres nyilak a virtuális/potenciális kapcsolódást, a tele nyilak a tényleges kapcsolódást jelzik).

2. ábra

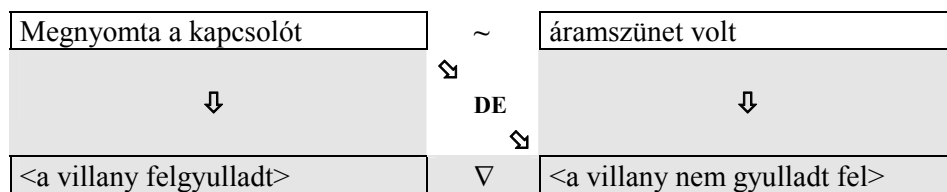
8-ban (3. ábra) csaknem ugyanez a helyzet, azzal a különbséggel, hogy itt elvárás-törlést találunk (ha valaki ételt töm magába, az rendszeren az éhség megszűnéséhez vezet):

3. ábra

A harmadik példa (9), 4. ábra, indirekt (közvetetten megjelenő) megengedő ellentétviszonyt tartalmaz, ebben ugyanis a bináris negatív relációban lévő mögöttes fogalmi tartalmak egyike sem kap explicit megformálást:

(9) Megnyomta a kapcsolót, DE áramszünet volt.

4. ábra

Jegyezzük meg, hogy a *de* kötőszó környezetstruktúrája az efféle jelentéskomponenseket (részben) explicite is feltüntetheti, mint (10) -ben:

(10) Megnyomta a kapcsolót, DE a villany nem gyulladt fel, MERT áramszünet volt.

Hogyan kalkulálnak és vevődnek tekintetbe az implicit tartalmak?

(7)–(10) esetében könnyű feltárni az implicit tartalmakat: a mondatokat alkotó szavak jelentéskomponensei, a hozzájuk legszorosabban kapcsolódó tudáskezetek és forgatókönyvek kézenfekvővé teszik az interpretációt. Elég a MÉKSz-t fellapoznunk, hogy erről meggyőződjünk (még ha az e szótár „nem furcsa” voltából eredő körköröség egy ponton utunkat is állja az összefüggések pontos és kimerítő kifejtésében):

(11) **töm 1.** *~i magába az ételt:* mohón eszik

(12) **eszik 1.** Étkezik, táplálékot fogyaszt

(13) **éhes 1.** Éhséget érző, táplálékot kívánó

(14) **kíván 1.** Szeretne megkapni vmit, vágyik rá.

A dolog azonban nem mindig ilyen egyszerű. Túl azon, hogy a voltaképpen szembeállított szövegösszetevők azonosítása eleve bonyolultabb interpretációs feladatnak bizonyulhat, nehezebb lehet e szövegösszetevőknek a jelentés mélyszerkezetében szembenálló tartalmait feltárni is. Ilyen összetettebb értelmező eljárást kíván (15) is:

(15) **Georginát néhány évvel ennekelőtte tévedésből internálták,** a szomszéd öreg tábornokot kellett volna, az ő lakása nézett a dombról a Dunára, Beéry Guidó bácsié, Béri Georgina az úgynevezett házmesterlakás egy szobájában lakott, tehát fölösleges lett volna rá is kiterjeszteni a történelmileg oly jogos éberséget, de hát az 51-es esztendő Medárd utáni eső, hajnalban, nem kímélték a hivatalos papírokat sem és a Guidóról amúgy sem látszott, hogy férfinév. **Hamar orvosolták AZONBAN a hibát, és elvitték a tábornokot is.** (*Esterházy Péter: Hrabal könyve*)

A megengedő ellentétviszony esetében, amint a (7)–(9) példák elemzésén láttuk, a két pólus kapcsolatának megértéséhez egy olyan harmadik elemet kell találnunk, amely az egyik pólussal oksági jellegű, a másikkal pedig kizáró ellentétes viszonyban áll; a közvetett megengedés esetében pedig még egy második „rejtett” elem felkutatására is szükség van, hogy ezt az utóbbit (a kizáró viszonyt) feltárjuk. (15)-ben (nagyjából) a következő lépéseket kell elvégezni, ha meg akarjuk érteni, hogy mi alapján is állítja ellentétbe az *azonban* kötőszó a hozzá kapcsolódó pólusokat: először is a második mondatban előforduló *hibát* szó jelentésmezejéhez kötjük az első mondatban szereplő *tévedésből*-t, és az első pólushoz az *<a hatóságok hibát követtek el>* tartalmat kapcsoljuk. A (szöveg felidézte) világról szóló hiedelemnek/tudásnak kell ezután aktiválódnia: *<a hatóság tévedéseit nem szokta belátni, az elkövetett hibáit nem szokta orvosolni>*. Ezzel közvetlenül ellentétben áll a második mondat tartalma: *hamar*

orvosolták a hibát. Emellett azonban — a második mondat második tagmondatának hatására — számot kell vetnünk a közvetett megengedő ellentét sémájának megfelelő értelmezés lehetőségével is. Ekkor az első mondathoz az általánosabb jelentésű (és kevésbé specifikus háttérismereteket feltételező) *<hiba, tehát baj történt>* tartalmat kapcsoljuk, a másodikhoz pedig azt, hogy *<orvosolták a hibát, tehát nem történt baj>*. Így jutunk el a (15)-ben megnyilvánuló ironia megértéséhez: szövegünk azt állítja, hogy a dolgok rendben vannak, miközben ártatlanok és „vétkesek” egyforma bűnhődéséről tudósít.

Ez az interpretációs jelentéskalkulus tehát, melynek elvégzésére az *azonban* konnektor procedurális jelentése, instrukciói indítottak, meglehetősen bonyolultnak tűnik; a szövegben talált lexikai elemekhez kötődő tudáskeretek és forgatókönyvek mellett a (kérdéses szövegrész által felidézett) világról szóló tágabb tudásra is szükségünk volt ahhoz, hogy végrehajthassuk. Föltűnik ráadásul, hogy még a lexikailag kódolt fogalmi sémák egymáshoz kapcsolódását is csak elnagyolt módon mutattuk be.

Az értelmezés lehetőségeinek egyértelmű behatárolása nem is mindig lehetséges. (16) két tagmondatához egy olyan ki nem mondott tartalmat kellene kapcsolnunk, mely megengedné, hogy közvetett megengedő ellentétviszonyként értelmezzük a *de* által jelzett relációt. Közvetlenül ugyanis a számításba jöhető *<a társadalmilag ellenőrizhető és igazságos megoldások nem hatékonyak>*, illetve *<a hatékony megoldások nem ellenőrizhető/nem igazságosak>* ki nem mondott tartalmaknak a kimondottakkal való globális összeférhetlensége miatt nem értelmezhetjük.

- (16) A kormány kidolgozza a privatizálás teljes programját. Társadalmilag ellenőrizhető és igazságos, DE kizárólag a hatékonyságot szem előtt tartó megoldásokat alkalmaz. (*Dr. Antall József kijelölt miniszterelnök programbeszéde 1990-ben*)

Annyi bizonyos: nem értettük meg, ami a szövegekben az ellentétet jelző konnektorok körül írva (mondva) áll, amíg nem találtunk egy olyan implicit jelentéstartalmat, amellyel a kimondottakat koherens módon, logikusan úgy egészíthetjük ki, hogy az ellentétet egymást kizáró, tagadó tudati entitások kételemű viszonyaként szemlélhessük. A keresés alapjául, kiindulópontjául minden esetben a fogalmi sémák fognak szolgálni.

A procedurális jelentés vizsgálata a fogalmi sémák szempontjából: egy példa elemzése

Francia nyelvterületen a nyelvészeti és a pragmatikai kutatások régóta és intenzíven foglalkoznak a konnektor szerepű lexikai egységek működésével, jelentésével. Az e lexikai egységek által jelzett szemantikai-pragmatikai relá-

cióknak a szövegekben tapasztalt változatossága, árnyalatgazdagsága nem egy szerzőt arra indított, hogy egy-egy ilyen egységet (jellemzően kötőszót, határozószót, illetve kötőszói vagy határozószói szószerkezetet) úgyszólván poliszémikusként kezeljen, azaz működésében különböző jelentésárnyalatokat, funkciókat fedezzen fel. Ezekkel szemben azonban sokszor joggal lehetnek fenntartásaink.

Jó példát találunk erre Carel (2002) elemzésében, melyben egy Feydeau-darab párbeszéd részletét tárgyalja.⁸

(17) [Amália otthonában néhány barátja társaságában; épp most hallgattak meg egy Caruso-lemezt.]

Valcreuse: Tu n'as pas un Delna? (*Nincs egy Delnád?*)

Amélie: Non! Mais j'ai le récit de Thérarène par Silvain. (*Nincs. De megvan Thérarénész elbeszélése Silvainnel.*)

Carel — helyesen — megadja a szövegvilág ismeretéhez szükséges háttérinformációkat is: *Delna* egy francia énekesnő álneve (1875–1932), *Silvain* a *Comédie-Française* társulatának tagja (1851–1930), a szóban forgó felvételen Racine Phaedrójából olvassa fel azt a részt, melyben Thérarénész Hippolit halálát beszéli el. Ebből kiindulva analógiás eljárással arra a következtetésre jut, hogy a *mais (de)* konnektornak van egy sajátos, *illusztratív* jelentése is:

a *mais (de)* valamely használata illusztratív, ha létezik egy olyan T kifejezés, hogy az egyik szegmentum T-t illusztrálja, míg a másikat T tagadásának illusztrációjaként lehet felfogni. (196)

Carel felfogásában, az általa kifejtett TBS-elmélet értelmében (*théorie des blocs sémantiques* = a jelentéstömbök elmélete) illusztrálni annyi, mint a kifejezések *belső argumentációt* kifejezni. (Eszerint például a *Péter nagyképű* mondat *belső argumentációként* foglalná magába azt a jelentéstartalmat, hogy *Mindenki utálja Pétert.*) Mit illusztrál mármint Carel szerint ez a Feydeau-példa?

1) Amália érvényesnek tekinti a *megvan nekem Thérarénész elbeszélése Silvainnel* interpretációját, mely — lévén, hogy azt illusztrálja: *művelt vagyok* — felidézi azt, hogy *Thérarénész elbeszélése Silvainnel egy kultúrlemez, tehát megvan nekem*;

2) Amália elutasítja a *nincs Delnám* interpretációját, mely ugyanakkor lehetségesként jelenik meg; ez — lévén, hogy azt illusztrálja: *nem vagyok*

⁸ Feydeau, Georges (Párizs, 1862. december 8. — Rueil, 1921. június 5., a párizsi vaudeville műfajának legünnepeltebb művelője) *Occupe-toi d'Amélie !* című darabjáról van szó (magyar fordítás: Góth S.: *Vigyázz a nőre!*, a cím magyarul szó szerint: *Foglalkozz Amáliával!*).

művelt — felidézi azt, hogy *Delna lemezei kultúr-lemezek, még sincsenek meg nekem*;

3) Amália a *nincs Delnám* egy másik interpretációját fogadja el: egy egyszerű ténymegállapítást, vagy valami olyasmit, hogy *nem szeretem Delnát, tehát nincsenek meg a lemezei*. (201)

Hogy ez tényleg így volna, lehetséges ugyan, de kétség fér hozzá. A humor forrása kétségkívül lehet ez is: nevezhet az olvasó (a néző) azon, hogyan erőlködik Amália magát mindenáron kultúrlénynek feltüntetni. De biztosra ezt nem vehetjük, nincs jogunk és egzakt alapunk sem erre a kizárólagos és leszűkítő interpretációra. Nem lehet ugyanis kizárni más implicit tartalmakat, más fogalmi sémákat sem. Ahogyan az 5. ábra mutatja, Amália kijelentésében leginkább indirekt (közvetetten megjelenő) megengedő ellentétviszonyt valószínűsíthetünk, miután a *Nincs [Delnám]*, *tehát Thérámenész elbeszélése Silvainnel* *sincs meg nekem* implicit tartalom kevésbé tűnik elképzelhetőnek. Hogy az üres helyeket hogyan s mivel töltjük ki, az a beszélő kommunikációs céljáról és a megnyilatkozás annak értelmében nyert funkciójáról alkotott hipotézisünkön múlik.

Nincs [Delnám].	~	megvan Thérámenész elbeszélése Silvainnel
↓?↑	?	↓?↑
	DE	
	?	
<?>	∇	<?>

5. ábra

A mögöttes tartalmak terén egyéb lehetőségekként kínálkoznak

- az új lemezek
- a szórakoztató lemezek
- a valamilyen/akármilyen lemez még az előzőn kívül
- ...

kategóriái aszerint, hogy a szempont az újdonságok megismerése, a könnyed időtöltés vagy a csendben való unatkozás elkerülése. A választás a beszélői szándéktól, illetve az erről az interpretáció során előállt képtől függ. (Márpedig ha az iménti listából, mondjuk, a harmadik lehetőséget választjuk, bajosan mondhatjuk, hogy a *Nincs [Delnám]* állítás a *nincs más valamilyen/akármilyen lemez még az előzőn kívül* kifejezést „illusztrálná”). A vígjátékrészletben a humor forrása nem annyira az, hogy Amália igyekszik magát kultúrlényként feltüntetni (hiszen ez — ennyiből — nem is bizonyítható), mint sokkal inkább a beszélői szándékoknak, s így a mögöttes tartalmaknak az interakcióban létrejövő konfliktusa, a beszélői szándék és annak interpretációja között feszülő ellentét, a

más-más fogalmi sémákban való gondolkodás. Így éppenséggel hiba a párbeszéd más-más résztvevőjéhez tartozó megnyilatkozások között olyan szoros koherenciát feltételezni, mint Carel. Utolsó példánk kommentár nélkül is jól szemlélteti ezt:

(18) János: *Van gyufád?*

Péter: *Nincs, de van öngyújtóm.*

[János a marhahús-rostokat szeretné a fogából kipiszkálni.]

Mindennek fényében szükségtelennek tűnik a *mais (de)* konnektornak külön értékeként (mintegy külön *lexie*-ként) megadni az *illusztratív* jelentést, különösen úgy, hogy a lexikai mezejéhez tartozó további egységekre s az azokhoz fűződő viszonyára nem is voltunk tekintettel.

5. Összefoglalás

E tanulmányban elsősorban a fogalmi sémák (tudáskeret, forgatókönyv) tezaurisztikus reprezentációjára irányuló elméleti kutatások lehetőségeinek és kíváncsatos irányainak kérdésére kerestünk választ. Az extenzív munkálatokkal szemben a részterületeket célzó intenzív kutatást véltük előnyben részesítendőnek. Azt tapasztaltuk, hogy a fogalmi sémák feltárásához a funkcionális lexikai egységek (például konnektorok) vizsgálata is hozzásegíthet. Ezt megfordítva is érvényesnek láttuk: a funkcionális lexikai egységek (például konnektorok) megismeréséhez szükség van az általuk aktivált fogalmi sémák vizsgálatára is. Az ilyen lexikai egységeket jellemző procedurális jelentést csak szövegszinten, a funkcionális szempont érvényesítésével, és csak paradigmatikusan láttuk vizsgálhatónak.

Irodalomjegyzék

- Békési Imre 1993. *Jelentésszerkezetek interpretációs megközelítése*. Szeged, JGYTF Kiadó.
- Boda I. Károly—Porkoláb Judit 2003. *A hipertext alkalmazása a szövegek értelmezésében*. (Jakab László (szerk.): A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. 81. szám.) Debrecen, 145.
- Carel, Marion 2002. „«Occupe-toi d’Amélie»: Emploi contrastif de *mais* et illustration”. In: *Nouveaux regards sur les mots du discours* = CLF 24, Genf, Université de Genève, 169–205.
- Esterházy Péter 1990. *Hrabal könyve*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Mel’čuk, Igor A.—Clas, André—Polguère, Alain 1983. *Introduction à la lexicologie explicative et combinatoire*. Louvain-la-Neuve, Duculot.

- Mel'cuk I.—Arbatchewsky-Jumarie N.—Elnitsky L.—Iordanskaja L.—Lessard A. 1984. *Dictionnaire explicatif et combinatoire du français contemporain. Recherches lexico-sémantiques I*. Montréal, Les Presses de l'Université de Montréal, 172.
- Mel'cuk I.—Arbatchewsky-Jumarie N.—Dagenais L.—Elnitsky L.—Iordanskaja L.—Lefebvre M.-N.—Mantha S. 1988. *Dictionnaire explicatif et combinatoire du français contemporain. Recherches lexico-sémantiques II*. Montréal, Les Presses de l'Université de Montréal, 332.
- Mel'cuk I.—Arbatchewsky-Jumarie N.—Iordanskaja L.—Mantha S. 1992. *Dictionnaire explicatif et combinatoire du français contemporain. Recherches lexico-sémantiques III*. Montréal, Les Presses de l'Université de Montréal, 323.
- Mel'cuk I.—Arbatchewsky-Jumarie N.—Iordanskaja L.—Mantha S.—Polguère A. 1999. *Dictionnaire explicatif et combinatoire du français contemporain. Recherches lexico-sémantiques IV*. Montréal, Les Presses de l'Université de Montréal, 347.
- Általános információk a *Dictionnaire explicatif et combinatoire du français contemporain*-ről az Interneten: <http://www.olst.umontreal.ca/decfr.html>
- Magyar értelmező kéziszótár (MÉKSz). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982.
- Moeschler, Jacques—Reboul, Anne 1994. *Dictionnaire encyclopédique de pragmatique*. Paris, Éditions du Seuil.
- Petőfi, Sándor János—Dobi, Edit 2000. Tezaurisztikus explikációk alkalmazása a szemiotikai-textológiai koreferenciaelemzésben. In: *Officina Textologica 4*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 124–149.